

7- Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığına katkılar

Mehmet Mustafa KARACA¹

APA: Karaca, M. M. (2021). Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığına katkılar. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 100-109. DOI: 10.29000/rumelide.1032409.

Öz

Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığını tespit için bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışma şüphesiz *Tarama Sözlüğü*'dür. 1943-1957 yılları arasında dört cilt olarak ilk yayını yapılan *Tarama Sözlüğü* bu ilk hâliyle pek çok eksiği de bünyesinde barındırmıştır. 1963-1972 yılları arasında yayımlanan ikinci yayınında ise ilkinde göre bazı düzeltmeler yapılmış olsa da bütün eksiklikler giderilememiştir. Bu eksikliklerin bir kısmı sözlük hazırlama teknikleriyle ilgili olup diğer bir kısmı ise *Tarama Sözlüğü*'nün içerdiği söz varlığının Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığını yansıtmadaki yetersizliğidir. Son şeklini aldığı 1972 yılından günümüze kadar bazı araştırmacıların *Tarama Sözlüğü*'ne katkılar veya Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığına katkılar gibi başlıklar altında yapmış oldukları çalışmalar dışında sözlüğe herhangi bir ilavede bulunulmamıştır. Bu çalışmalarla tespit edilmiş kelimeler de hâlihazırda sözlüğe dâhil edilmemiştir. Ancak tüm eksikliklerine rağmen günümüzde Türk dili çalışmaları için temel başvuru kaynağı olma özelliğini korumaktadır. Bu yazıda bazı tarihî metinlerden tespit edilen ve *Tarama Sözlüğü*'nde ya hiç tanımlanmamış veya madde başı olarak tanımlansa bile tarafımızdan tespit edilen anlamıyla tanımlanmamış sözcüklere yer verilerek *Tarama Sözlüğü*'ne katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Tarama Sözlüğü, Eski Anadolu Türkçesi, sözlükçülük, söz varlığı

Contributions to the vocabulary of Ancient Anatolian Turkish

Abstract

The most comprehensive study to date to determine the vocabulary of Old Anatolian Turkish is undoubtedly the *Tarama Sözlüğü*. The *Tarama Sözlüğü*, which was first published in four volumes between 1943-1957, also included many shortcomings in its original form. In the second publication published between 1963-1972, although some corrections were made compared to the first, not all deficiencies could be eliminated. Some of these deficiencies are related to dictionary preparation techniques, and the other part is the inadequacy of the vocabulary included in the *Tarama Sözlüğü* to reflect the vocabulary of Old Anatolian Turkish. Since 1972, when it took its final form, no additions have been made to the dictionary except for the studies that some researchers have done under the titles such as contributions to the *Tarama Sözlüğü* or contributions to the vocabulary of Old Anatolian Turkish. The words determined by these studies are not included in the dictionary at present. However, despite all its shortcomings, it is a necessity to deal with the *Tarama Sözlüğü*, which remains the main reference source for Turkish language studies today. In this article, it is aimed to contribute to the *Tarama Sözlüğü* by including words that were determined from some historical texts and were either never detected in the *Tarama Sözlüğü* or were not identified with the meaning suggested by us, even though they are found as per item.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili ABD (Aydın, Türkiye), mmkaraca@adu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9763-3151 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 25.10.2021-kabul tarihi: 20.11.2021; DOI: 10.29000/rumelide.1032409]

Keywords: Tarama Sözlüğü, Old Anatolian Turkish, lexicography, vocabulary

Giriş

Dillerin zenginliği söz varlıklarıyla diğer bir ifadeyle sözlüklerinin hacimleriyle ilişkilidir. Türk dili için ise ilk yazılı belgelerin ortaya çıktığı dönem olan VII ve VIII. yüzyıllardan günümüze kadar meydana getirilen eserlerin sayısı ve söz varlığı dikkate alındığında dünyanın en eski ve en zengin dillerinden biri olduğu söylenebilir. Ancak bu zenginliği tam olarak ortaya koyacak bir sözlük henüz hazırlanabilmiş değildir.

Sözlük, genel olarak “Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat” (URL-2) şeklinde tanımlanmaktadır. Sözlükler hazırlanmış amacı, yöntemleri, işledikleri dil sayısı ve kavram alanları bakımından farklılık gösterirler. Çok dilli sözlükler, tek dilli sözlükler, köken bilgisi sözlükleri, terim sözlükleri, tematik sözlükler, lehçe sözlükleri, alfabetik sözlükler vb. gibi pek çok sözlük çeşidinden bahsedilebilir. Bu sözlüklerin hemen hepsinin ortak özelliği ise hazırlandığı dile ait söz varlığını ortaya koymak ve bu söz varlığını kendi içinde veya bir başka dille karşılaştırarak açıklamaktır.

Türk dili üzerine yapılan sözlük çalışmaları denildiğinde akla gelen ilk isim Kâşgarlı Mahmud ve XI. yüzyılda kaleme aldığı eseri *Divânu Luğâti't-Türk*'dür. Modern anlamda sözlük çalışmalarının başlangıcı olarak Şemseddin Sami'nin *Kâmûs-ı Türkî'si* zikredilebilir. Türk dili üzerine gerek tarihî gerekse modern anlamda hazırlanmış sözlüklerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Ancak bu sözlüklerin en kapsamlılarından biri olan *Tarama Sözlüğü* de dâhil olmak üzere geçmişten günümüze kadar Türk dili üzerine hazırlanan hemen hemen bütün sözlüklerin gerek yöntem gerekse bünyesinde barındırdıkları söz varlığı bakımından bazı eksikliklere sahip oldukları alanın uzmanları tarafından bilinmekte ve zaman zaman dile getirilmektedir.

“Sözlüğün hazırlık çalışmalarına 1935 yılında başlanmıştır. İlk evrede 135 kitap taratılarak sözlüğe gereç toplanmış, bunu sözlüğün düzenleme ve basım evresi izlemiştir. 1941 yılından başlayarak, bir yandan eldeki tarama fişleri sözlük düzeninde işlenmiş, bir yandan da kitap tarama işi sürdürülmüştür. Böylece, taranan kitap sayısı 160'a yükselmiş ve 1943-1957 yılları arasında her biri A'dan Z'ye değin tam bir sözlük olan dört ciltlik Tanıklariyle Tarama Sözlüğü ortaya konulmuştur. Daha sonraki çalışmalarla, ilk diziyi oluşturan bu dört cildin söz varlığı bir araya getirilmiş, kimi yönlerden geliştirilmiş ve yeni taranan 67 kitabın verimleri de bunlara katılarak, 1963-1972 yılları arasında altı cilt olarak yayımlanan Tarama Sözlüğü düzenlenmiştir. Bu altı ciltten sonra da, 1974-1977 yılları arasında Ekler ve Dizin ciltleri yayımlanmıştır.” (Dilçin 1983: VII).

Özellikle 1943-1957 yılları arasında hazırlanan dört ciltlik *Tarama Sözlüğü*'nde hem sözlükçülük ilmi hem sözcüklerin doğru yansıtılmasında ve hem de taranan eser sayısı bakımından önemli eksiklikler vardır. 1963-1972 yılları arasında hazırlanan altı ciltlik *Tarama Sözlüğü*'nde daha önce yapılan çalışmadaki bazı yönetsel sorunlar giderilmiş ve taranan eser sayısı 160'tan 227'ye çıkarılmış olsa da sözlükteki bütün eksikliklerin giderildiği ve sözlüğün tam olarak ihtiyacı karşıladığı söylenemez. *Tarama Sözlüğü*'nün sözlükçülük ilmi bakımından yönetsel sorunları bir yana söz varlığına kaynaklık eden/edecek pek çok tarihî metin ya incelenmemiş veya incelenmiş olsa bile söz varlığı henüz *Tarama Sözlüğü*'ne ilave edilmemiştir. Ayrıca *Tarama Sözlüğü* için taranan eserlerin çoğunluğunun XV ve XVI. yüzyıllara ait olması, Türk dilinin bu dönemden önce ve sonraki yüzyıllara ait metinlerinin yeterince taranmamış olması başka bir eksiklik teşkil etmektedir. (Akyıldız Ay 2017: 6). Bununla birlikte taranan eserlerin çok dikkatli tarandığı da söylenemez. Örneğin Dehri Dilçin Bey tarafından *Tarama Sözlüğü* için taranan *Süheyl ü Nev-bahâr*'dan tespit edilen *satula-*, *aşla-*, *binerlik* gibi kelimeler sözlükte tanıklanmamıştır.

Adres
RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address
RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Tarama Sözlüğü'ne yöneltilebilecek diğer bir eleştiri ise taranan eser sayısının yeterli olup olmadığıdır. Şüphesiz daha fazla eserin taranması gerekmektedir. Hatta taranan eserlerin -var ise- farklı nüshalarının da taranması gerektiğini düşünmekteyiz. Her eser -aynı eserin farklı nüshaları olsa bile- kendi içerisinde değerlidir ve kendine mahsus bazı zenginlikler barındırır. Zira müstensihlerin eğitim durumları, yabancı dil bilgileri, sosyal çevreleri, eserlerin hedef kitlesi gibi faktörler o eserin söz varlığını etkilemekte ve şekillendirmektedir. Örneğin *Tarama Sözlüğü* için Kilisli Rifat Bilge tarafından Fatih Kitaplığı 2576 numarada kayıtlı nüshası taranan *Mirsadü'l-İbad* adlı eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi Kitaplığı 2235 ve İBB Atatürk Kitaplığı OE Yz 0004 numaralı nüshaları üzerinde tarafımızdan yapılan taramada hem madde başı olarak hem de bazı anlamları bakımından Fatih Kitaplığı 2576 numaralı nüshadan tanıklanmamış sözcüklere rastlanılmıştır. Dolayısıyla *Tarama Sözlüğü* için taranacak eser sayısının artırılmasının yanında taranmış eserlerin taranmamış nüshaları da mümkünse taranmalıdır.

Hazırlanışından sonra yapılan metin neşri çalışmaları gösteriyor ki *Tarama Sözlüğü* Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığını yansıtmak bakımından eksik kalmaktadır. Yapılan çalışmalarda karşılaşılan yeni kelime veya anlamlar zaman zaman araştırmacılar tarafından *Tarama Sözlüğü*'ne katkılar veya Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığına katkılar² başlıkları altında ortaya korsa da bu eksikliğin giderilmesi için daha kapsamlı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

“Eski Anadolu Türkçesi söz varlığına ait yeni verilerin ortaya çıkması, bu verilerle ilgili yayınlar, daha önce taranmış eserlerde kimi sözcüklerin tarayıcıların gözünden kaçmış olması ve sözlüğe yönelik kimi bilimsel eleştirilerin varlığı gibi nedenler *Tarama Sözlüğü*'nün yeni ve güncellenmiş bir baskısını zorunlu kılmaktadır.” (Yılmaz ve Demir 2009: 496).

Benzer şekilde Tietze, “Şimdiye kadar ihmal edilen veya yeni keşfedilen kaynakların taranması ve böylece elde edilen malzemenin sözlüğe ilave edilmesi yahut bir ek cilt olarak esere katılması her okuyucunun umduğu ve beklediği şeydir.” (Tietze 1993: 268) ifadeleriyle söz konusu eksikliği dile getirmektedir. Ancak bazı eksikliklerine rağmen *Tarama Sözlüğü* özellikle metin neşri yapan araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlamakla beraber hâlihazırda temel başvuru kaynaklarından biri olma özelliğini korumaktadır (Yavuz ve Küçükballı 2017: 357).

İnceleme

Bu çalışmada *Behcetü'l-Hadâyık*, *Mirsadü'l-İbâd*, Hacı Mahmud Efendi Kitaplığı Nüshası, 2235 ve , İBB Atatürk Kitaplığı OE Yz 0004, *Mütercimi Meçhul Bir Acayibü'l-Mahlukat ve Garayibü'l-Mevcûdat Tercümesi*, *Nazmü'l-Ferâid*, *Acâibü'l-Mahlûkât Tercümesi*, *Süheyl ü Nev-bahâr* ve *Kıssa-i Yûsuf* adlı eserlerden tespit edilen ve *Tarama Sözlüğü*'nde hiç tanıklanmamış veya tanıklansa bile tarafımızdan önerilen anlamıyla tanıklanmamış sözcüklere yer verilmiştir. Bu çalışmada *Süheyl ü Nev-bahâr*'dan yapılan tespitleri tanıklamak amacıyla alınan örnek beyitler ve kelimeler için Cem Dilçin'in (1991) okumaları (farklı olarak /ñ/ için /ŋ/ kullanılmıştır) ve anlamlandırmaları esas alınmıştır. Diğer kelimeler için yapılan anlamlandırmalarda ise ya örneği tespit ettiğimiz metnin neşrini yapan araştırmacının verdiği anlamlar veya Türk Dil Kurumu'nun sözlükleri (*Güncel Türkçe Sözlük*, *Tarama Sözlüğü*, *Derleme Sözlüğü*) esas alınmıştır. Ancak bazı kelimeler için metnin bağlamından hareketle tarafımızdan da yapılan anlamlandırmalar bulunmaktadır. *Tarama Sözlüğü*'ne katkı sağlayacağı düşünülen kelimeler şunlardır:

² Konuyla ilgili bazı çalışmalar için bkz. Yılmaz ve Demir: 2009, 2010, 2013; Nur: 2013; Yavuz ve Küçükballı: 2017; Yavuz: 2015.

al: Düğünde güveyin boynuna atılan mendil büyüklüğünde kırmızı bez.

Şunarsam elüm söyler isem dilüm

Țutarsam *alum* Țanırsam bilüm (Dilçin 1991: 493-585).

DLT’de *al* “turunç renginde bir kumaş” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 541) biçimde geçen kelimeye EDTP ve TETL ve TS’de rastlanılmamıştır. DS’de Isparta ağızlarında *al* “1. Düğünde güveyin boynuna atılan mendil büyüklüğünde kırmızı bez. 2. Kadınların alınlarına bağladıkları, yeşilli kırmızılı ipek örtü.”; Isparta, Burdur ve Zonguldak ağızlarında “Gelinlerin başına örtülen uzun, kırmızı örtü, duvak.” anlamlarıyla tanıklanmıştır. SN’den tanıklanan “Düğünde güveyin boynuna atılan mendil büyüklüğünde kırmızı bez.” anlamı DLT ve DS desteklemektedir.

alın: Ön, karşı, huzur.

Mahabbet tâcını başumuza urdı ve cümle melâikeyi cem’ idüp tahtumuz *alında* sücüd buyurdı (HM 18b/15).

Clauson, EDPT’de *al* maddesini açıklarken *alın* kelimesi için “ön” anlamını vermektedir (Clauson 1972: 121). TS’de tanıklanmayan ve Güncel Türkçe Sözlükte “ön” anlamıyla yer almayan bu kelime DS’de, Eskişehir, Kastamonu, Niğde, Afyon ve Kars ağızlarında “karşı, karşı taraf, ön” anlamlarıyla tanıklanmıştır. Kelimenin HM’den tanıklanan *alın* “ön, karşı, huzur” anlamlarını hem EDPT hem de DS desteklemektedir.

aşla-: Bir ağacın dalı veya gövdesi üzerine, aynı familyanın daha iyi bir türünden alınan dal, göz, tomurcuk vb. parçaları kaynaştırma işi, aşlamak.

Birez sehrek Țutmağa başladı

Velî ol budah Țıtdı kim *aşladı* (Dilçin 1991: 217-587).

DLT ve EDPT’de tespit edilemeyen ve TS’de de tanıklanmamış fiil için Tietze, *aşıla-/aşla-* (< aş+ı-la-) “ilave edilmek” anlamını vermiştir. (Tietze 2018: 466-467). DS’de Trabzon, Artvin ve Niğde ağızlarında “aşlamak” anlamıyla tanıklanmıştır. SN’den ve KY’den tanıklanan anlamı DS ve TETL desteklemektedir.

ayıklık: Ayık olma durumu, sarhoşluktan kurtulma.

Ol şarâbuñ zevkini girü bulup yüzlerin hergiz *ayıklığa* döndermemişlerdür (İBB 101b/15-16).

TS’de *ayıklık* kelimesinin kökü olan *ay-* “ayılmak” fiili tanıklanmış ancak türemiş şekli olan *ayıklık* “ayık olma durumu, sarhoşluktan kurtulma” biçimi tanıklanmamıştır. Clauson, kelimeyi **ad-* fiiline dayandırıp “ayık olmak” anlamını vermektedir (Clauson 1972: 45-46). Benzer şekilde *adıg* kelimesi DLT’de “sarhoşluktan ayılmış, ayık” anlamıyla kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 541). Clauson’un görüşünden hareketle kelimenin varsayımsal bir **ad-* fiilinden türemiş olduğu kuvvetle muhtemeldir. TS’de ve DS’de tanıklanmayan ve İBB’den tespit edilen *ayıklık* “ayık olma durumu, sarhoşluktan kurtulma” biçimini hem Kâşgarlı’nın hem de Clauson’un vermiş olduğu anlamlar desteklemektedir.

ayruca: Başka, farklı.

Ol ki ekinden ve bağdan ve mülkden nesne hâşıl oldu ve nişâb tamâm oldu zekâtın çıkara hırmendeyiken ve anı *ayruca* bir eve kıoya (HM 244a/9).

DLT’de *ayru* “değilse, başka”, *adır* “iki ayrı parçası bulunan şey, çatal değnek, iki dalı olan” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 567-541) anlamlarıyla tanıklanan sözcüğü Clauson *adır*- fiiline dayandırmakta ve “bölünmüş, ayrılmış, farklı” anlamlarını vermektedir (Clauson 1972: 63) Eski Türkçeden beri kullanılan *adır* / *ayrı* / *ayru* kelimesi “başka, değilse” gibi temel anlamlarının yanında pek çok anlama gelmektedir. TS’de tanıklanmayan bu kelimenin HM’deki *ayruca* (<ayır-u+ca) “başka, farklı” şekli için Kâşgarlı ve Clauson’un *adır* / *ayrı* / *ayru* için vermiş oldukları bilgiler desteklenmektedir.

beñ: Tende olan leke.

Ki ayurayidi kıayanuñ eñin

Kıapayidi Hindü yüzinden *beñi* (Dilçin 1991: 348-591).

DLT’de *meñ* “yüzdeki ben” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 763) şeklinde yer alan kelime benzer şekilde EDPT’de de *beñ* / *meñ* “yüzdeki ben” (Clauson 1972: 346) olarak kaydedilmiştir. TS’de tanıklanmayan kelime DS’de Diyarbakır ağızlarında “ben, tendeki koyu renkli leke veya kabartı” ve *Güncel Türkçe Sözlük*’te “çoğu doğuştan, tende bulunan ufak, koyu renkli leke veya kabartı” anlamlarıyla yer almaktadır. Eski Türkçeden beri Türkçede var olduğu anlaşılan bu kelimenin SN’den tanıklanan “tende olan leke” anlamını zikredilen kaynaklar desteklemektedir.

bilezük: Bilezik.

Bilezükden üşenür iken kıoli

Nite balta şalmağa vardı eli (Dilçin 1991: 328-592).

DLT’de *bilezük ve bilezüklen-* “bilzek” olarak yer alan kelimeyi Clauson, EDPT’de *bilezük* “bilezik” (Clauson 1972: 63) şeklinde kaydetmiştir. TS’de tanıklanmamış kelimenin DS’de Diyarbakır ağızlarında *bilezüğ* / *bilezik* “bilezik”, Afyon ağızlarında *bilezik* “demir çember” şeklindeki kullanımları tanıklanmıştır. DLT, EDPT ve DS’deki kullanımlar SN’den tanıklanan “bilezik” anlamını desteklemektedir.

biñerlik: Binmeye yarar (at).

Biñerlik semiz yunt biñden öküş

Uçarda ne kim eti yinürse kıuş (Dilçin 1991: 337-593).

DLT’de *biñerlik* şeklinde tespit edilemeyen kelimenin kökü olan *mün-* “binmek” ve türemiş şekilleri olan *münül-* “binilmek”, *müñeş-* “birlikte binmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 766) varyantları yer almaktadır. EDPT’de *bin-* / *min-* / *mün-* “(at) binmek veya sürmek” (Clauson 1972: 348) anlamıyla tespit edilmiştir. TS ve DS’de tanıklanamayan kelimenin SN’den tespit edilen *binerlik* (< bin-er+lik) “binilecek at” kullanımını DLT ve EDPT’deki bilgiler desteklemektedir.

boncuk (boncuğ): Boncuk.

Güher şanma *boncuğ* ola serserî

Bu sözüñ bilür kadrini cevherî (Dilçin 1991: 465-594).

DLT’de *monçuk* olarak ve “süs eşyasındaki boncuk, atın boynuna takılan inci boncuk, aslan turnağı ve muskalar” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 765) anlamlarında yer alan kelime için Clauson, *bonçuk* (? bonçok) maddesinde “boncuk, boncuk kolye” (Clauson 1972: 349) anlamlarını vermiştir. TS’de tanıklanmamış kelimenin SN’de tespit edilen “boncuk” anlamını hem DLT hem de EDPT doğrulamaktadır.

çiskin: Çisinti, (yağmur) çiselemek.

Vâbil o yağmur ki iri *çiskin* ne täll

Cemd ü celed toñ buz erise di dâb (Çelik 2008: 134).

NF’de *çiskin* “çisinti, (yağmur) çiselemek” anlamıyla görülen kelime TS’de tanıklanmamıştır. DS’de Çanakkale, İstanbul, Giresun, Artvin, Ağrı ve Adana ağızlarında *çiskin* (<çis+kin) “sisli ve yağmurlu hava” anlamıyla tanıklanmıştır. NF’den tanıklanan “çisinti, (yağmur) çiselemek” anlamı DS’deki anlam desteklemektedir.

düşelge: Nasip, hisse, pay.

Şıb boyamak ne *düşelge* naşib ü sehm dañi

Kıfl ü hışşe vü kıst ü urza vü hazz ü kısm ü halâk (Çelik 2008: 85-135).

NF’de *düşelge* “nasip, hisse, pay” (Çelik 2008: 135) anlamıyla tanıklanan kelime TS’de tanıklanmamıştır. Kelime, *düşelge* şekliyle Tokat, Bayburt, Kars, Hatay, Kayseri, Osmaniye, Adana ağızlarında “1. Pay, miras payı. 2. Ödev” anlamlarıyla DS’de tanıklanmıştır. Ayrıca *düşerge* biçimiyle de Erzurum, Diyarbakır, Malatya, Gaziantep, Kayseri, Niğde ağızlarında “pay, miras payı” anlamlarıyla DS’de yer almaktadır. Başka bir kaynaktan tanıklanamayan bu kelimenin NF’den tanıklanan *düşelge* “hisse, pay” anlamını DS’de yer alan anlamlar desteklemektedir.

itürü: Sert.

Şofra üzre kendü naşibini işâr eyleye ve kimsenün naşibine *itürü* bakmaya ve tama’ kılmaya (İBB 123b/6).

Kelimenin *sert sert* anlamına gelen *itürü itürü* şekli TS’de bir kez tanıklanmıştır. Ancak tek başına *itürü* kullanımı tanıklanmamıştır. Hem TS’de hem de DS’de tanıklanmamış bu kelimenin İBB’den tespit edilen “sert” anlamını TS’de tanıklanan ve ikileme şekli olan *itürü itürü* “sert sert” kullanımı desteklemektedir.

mezelen-: Alay etmek, alaya almak.

Rivāyet olunur ki Süleymān ‘aleyhi’s-selām şu içdükte hıdmetinde olan şeyāṭin ağızlarını egüp *mezelenürler* idi (Çelik 2019: 191).

Bu gemide olanlar buña inkār idüp *mezelenürler* idi (Karaca 2021: 115).

TS’de *mezeye almak*, *meze eylemek* “alay etmek, eğlenmek” şekilleri tanıklanan sözcüğün *mezelen-* şekli TS’de geçmemektedir. TETL’de *mezele-* “alay etmek.” DS’de *mezele-* “eğlenmek, alay etmek” şekliyle Çorum ağızlarında tanıklanmıştır. RAM’dan *mezelen-* “alay etmek” (Çelik 2019: 191) ve MAM’dan *mezelen-* “alaya almak, biriyle eğlenmek” (Karaca 2021: 396) olarak tanıklanan anlamı DS desteklemektedir.

orak: Yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin, ot vb. biçme aracı.

Birimüz hemān bir keskin *orağla* dibinden kesdi (Çelik 2019: 214).

Kelime için ilk olarak Caferoğlu, *orğak* “orak” (Caferoğlu 2015: 142) anlamını vermektedir. DLT’de *orgak* “orak” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 777) olarak yer alan kelimeyi Clauson, EDPT’de hem *orğak* hem de *orağ/orak* olarak kaydetmiş ve *or-* fiiline dayandırarak “orak, hasat kancası” anlamını vermiştir (Clauson 1972: 216). TS’de *orak/orğak* olarak tanıklanmayan kelime muhtemelen *orğak* kelimesinin metatetik (göçüşmeli) şekli olan *oğrak* olarak bir eserde tanıklanmıştır. Ayrıca kelime DS’de “yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin, ot vb. biçme aracı” anlamıyla tanıklanmamıştır. Hem Kâşgarlı’nın hem de Clauson’un kelimeye vermiş olduğu anlamlar ile RAM’da “Birimüz hemān bir keskin *orağla* dibinden kesdi.” (Çelik 2019: 214) ifadesindeki anlam olarak birbiriyle örtüşmektedir.

oyuncağ (oyuncağ): Oyuncak.

Ümizüm bu maqşüdum ancağdur

Qalan ālem işi *oyuncağdur* (Dilçin 1991: 575-630).

DLT ve EDPT’de *oyuncağ* biçimine rastlanılmayan kelime için TETL’de *oyuncak* (oyun+ - cak küçültme eki) “Çocukların oynamaları için yapılmış nesne.” (Tietze 2018: 192) anlamı verilmiştir. TS’de tanıklanmayan bu kelime GTS’de *oyuncak* “oyun aracı” anlamıyla yaşamakta ve SN’deki anlamı desteklemektedir.

şadula- (şatula-): Sözü uzatmak, uzun uzun anlatmak, gevezelik etmek.

Qamusın şaduladı bir bir aña

Çü işitdi vü ol [ki] qaldı qaña (Dilçin 1991: 453-632).

EDPT’de *satula-* (<*satu:) “değersiz konuşmak, gevezelik etmek” (Clauson 1972: 801) şeklinde geçen kelime benzer şekilde DLT’de de *satula-* “faydasız söz söylemek” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 809) biçiminde yer almaktadır. TS’de tanıklanmayan kelimenin SN’den tanıklanan anlamını EPDT ve DLT

desteklemektedir. Ayrıca BH'nin karışık dilli Orhan nüshasında fiil *şadula-* şeklinde bir kez geçmiştir (Doğan 2019: 326).

uçmaıklık: Cennetlik.

Bu tayıfe *uçmaıklık* olduğundan baña ne aşşı ve tamulık olduğundan ne ziyân? (İBB 179a/9).

Eski Türkçe'den beri "cennet" anlamına gelen *uçmak* kelimesi DLT'de *uçmak* (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 915), EDPT'de ise *uçmak/uştmax* şeklinde geçmektedir (Clauson 1972: 257). TS'de *uçmak* (*uçmağ, uçmah*) "cennet" olarak tanımlanan kelimenin "cennetlik" anlamına gelen *uçmaıklık* şekli tanımlanmamıştır. Günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında da hem *uçmak* hem de *uçmaıklık* şekilleri tanımlanamayan kelimenin İBB'den tespit edilen *uçmaıklık* (<uçmak+lık) "cennetlik" şekli *uçmak* kelimesinden isimden isim yapım eki +lık ile türetilmiş hâlidir.

uluğ: Okun sapı.

Çeker terkeşinden seher yıl bigi

Uluğı kayın u tavşancıl yüñi (Dilçin 1991: 390-643).

Kelime, DLT'de *ulun* "okun gövdesi" (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 915), EDPT'de *ulun* "ince kök, sürgün, ok şaftı" (Clauson 1972: 147) biçiminde geçmektedir. TS'de tanımlanmayan bu kelime için SN'den tanımlanan *uluğ* "okun sapı" anlamlarını DLT ve EDTP'de kaydedilen anlamlar desteklemektedir.

yoğla-: Araştırmak, kontrol etmek, sormak.

Bu hâlde iken bir gün Mūsā 'aleyhi's-selām ol kişiyi *yoğladı*, dāyim şorardı hıç anı bulmazdı haberin bilmezdi ki ne oldu aña (İBB 212a/13).

Yanlarında *yoğladılar* gördiler bir miğdār azık buldılar şudan ve ekmekten ki bir nice müddet kendülere kifāyet ider (Karaca 2021: 73).

TS'de tanımlanmayan *yoğla-* fiili için Clauson, EDPT'de "araştırmak" anlamını vermekte ve "bir şeyi not etme, araştırma" anlamındaki *yok* köküne dayandırmaktadır. Clauson, *yok* kökünden iki ayrı anlamın geliştiğini söylemekte ve birincisi için "yok etmek" ikincisi için "araştırma, hatırlama" anlamını vermektedir (Clauson 1972: 902). *Yoğla-* fiilinin İBB'den ve MAM'dan tanımlanan "aramak, araştırmak, kontrol etmek" (Karaca 2021: 532) anlamları, Clauson'un *yoğla-* fiili için vermiş olduğu bilgiler ile örtüşmektedir. Ayrıca kelimenin yardımcı birleşik fiille kullanımı olan *yoğlayu gel-* "kontrol etmek; bakmak, aramak" şekli de MAM'da yer almaktadır (Karaca 2021: 532).

Sonuç

Bu çalışmada yedi farklı yazma eserden tespit edilen ve *Tarama Sözlüğü*'nde yer almayan on dokuz kelime (*al, aln-, aşla-, ayıklık, ayruca, bey, bilezik, biyerlik, boncuk, çiskin, düşelge, itürü, mezelen-, orağ, oyuncak, şadula-, uçmaıklık, uluğ, yoğla-*) ele alınmıştır. Araştırmalar gösteriyor ki *Tarama Sözlüğü*'nün hem yöntemsel hem de söz varlığına dair eksiklikleri bir problem olarak varlığını devam ettirmektedir. Ancak tüm eksiklerine rağmen *Tarama Sözlüğü*, Türkoloji araştırmaları için temel

başvuru kaynaklarından biri olma özelliğini korumaktadır. Bu ihtiyacı karşılayabilecek başka bir kaynak da henüz mevcut değildir (Tietze ve Tekin 1989: 286). Söz konusu eksikliklerin giderilmesi amacıyla yeni eserlerle birlikte taranmış eserlerin varsa farklı nüshalarının taranması ve araştırmacıların *Tarama Sözlüğü*'ne veya Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığına katkılar gibi başlıklar altından yapmış oldukları tespitler sözlüğe ilâve edilmelidir. Böylelikle Türkoloji çalışmalarının temel başvuru kaynaklarından biri olan *Tarama Sözlüğü* daha işlevsel ve zengin hâle getirilmiş olacaktır.

Kısaltmalar

BH: Behcetü'l-Hadâyık

DS: Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.

GTS: Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük

HM: Mirsâdü'l-İbâd, Hacı Mahmud Efendi Kitaplığı 2235 numaralı nüsha.

İBB: Mirsâdü'l-İbâd, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı OE Yz 0004 numaralı nüsha.

KY: Kıssa-i Yûsuf, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi O. BJ. 22 numaralı nüsha.

MAM: Mütercimi Meçhul Bir Acayibü'l-Mahlukat ve Garayibü'l-Mevcûdat Tercümesi.

NF: Nazmü'l-Ferâid

RAM: Acâibü'l-Mahlûkât Tercümesi

SN: Süheyl ü Nev-bahâr

TETL: Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Sözlüğü

TS: Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü

Kaynakça

- Akyıldız Ay, D. (2017). *Tarama Sözlüğü: Sözlükbilimi İlkeleri Çerçevesinde Betimsel ve Eleştirel Bir Değerlendirme*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 56 (56), 1-22.
- Caferoğlu, A. (2015), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çelik, E. (2008). *Mezîd-zâde Ayıntabî Nazmü'l-Ferâid Metin Sözlük İndeks Tıpkıbasım*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aydın.
- Çelik, E. (2019). *Rodosî-zâde'nin Acâibü'l-Mahlûkât tercümesi [İnceleme metin sözlük tıpkıbasım]*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Uşak.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Dilçin, C. (1991). (1991). *Süheyl ü Nev-bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: AKM.
- Doğan, C. (2019). "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Hapax Kelimelere Behcetü'l-Hadâyık'tan Tanıklar." *Yeni Türkiye*. Sayı: 105, s.320-327.
- Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Karaca, H. (2021). *Mütercimi Meçhul Bir Acayibü'l-Mahlukat ve Garayibü'l-Mevcûdat Tercümesi (İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Grafiker.
- Nur, A. (2013). "Hikâyet-i Ashâbi'l-Kehif'ten Eski Anadolu Türkçesi Söz Varlığına Katkılar." *Karadeniz Araştırmaları*. Sayı: 36, 149-162.
- Tietze, A. (1993). "Tarama Sözlüğü." *Türk Dilleri Araştırmaları*. 267-270.
- Tietze, A. (2018). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TÜBA.
- Tietze, A.; Tekin, T. (1989). "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar". *Erdem*. 5 (13): 285-293.
- Yavuz, S. (2015). "Eski Anadolu Türkçesi Söz Varlığına Katkı-Anonim Cerrâh-nâme Örneği." *Turkish Studies*. 10(8), 2175-2204.
- Yavuz, O.; Küçükballı, F. N. (2017). "Erzurumlu Darîr'in Sîretü'n-Nebî Adlı Eserinden Eski Anadolu Türkçesinin Söz Varlığına Katkılar." *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. (38), 353-380.
- Yılmaz, E.; Demir, N. (2009). "Kısas-ı Enbiyâ'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözvarlığına Katkılar I." *International Journal of Central Asian Studies*. Volum: 13, 495-517.
- Yılmaz, E.; Demir, N. (2010). "Kısas-ı Enbiyâ'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözvarlığına Katkılar II." *Studies on the Turkic World. Festschrift in Honour of Stanislaw Stachowaki* edited by E. Mançzak-Wohlfeld and B. Podolak. 215-226.
- Yılmaz, E.; Demir, N. (2013). "Kısas-ı Enbiyâ'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözvarlığına Katkılar III." *DTCF Türkoloji Dergisi*. 19(1), 159-168.

Elektronik kaynaklar

URL-1: Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr/> (Eriřim Tarihi:25.09.2021)

URL-2: Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük <https://sozluk.gov.tr/> (Eriřim Tarihi:25.09.2021)

URL-3: Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü <https://sozluk.gov.tr/> (Eriřim Tarihi:25.09.2021)